

Construccions en pedra

Construccions menors de pedra a les poblacions del vessant continental del Parc Natural dels Ports: Arnes, Horta de Sant Joan i Prat de Comte

ipecc

**Gemma Aldea
Rosa Canela**

Des dels primers temps l'home ha transformat el seu entorn, i ho ha fet amb els materials que tenia a l'abast, entre els quals sobresurt la pedra. Un element sòlid i permanent, que resisteix les inclemències i el pas del temps. Amb pedra, els nostres avantpassats s'han adaptat al medi, l'han humanitzat. Varen fer separacions de finques, terrasses, refugis, construccions per a l'aprofitament de l'aigua, camins, etc. i tot tipus de construccions. I encara avui i en el futur continuarem modificant l'entorn en funció de les necessitats i dels materials disponibles.

A la Terra Alta, una comarca poc transformada urbanísticament, el paisatge actual ha patit poques modificacions respecte al de segles enrere, i podem llegir i interpretar-lo, per entendre com viuen i sobreviuen aquests pobles quan anys enrere depenien quasi únicament de la pagesia i la ramaderia. La major part de les construccions actuals són un testimoni d'èpoques passades; moltes ja no tenen cap ús, mentre que en altres ha variat i una part continua conservant el seu

ús com els marges, parets de pedra, fonts...

L'arquitectura rural, en paraules de Manel Martínez, està basada en construccions relacionades amb un món agrari i amb l'economia de subsistència d'un món rural avui ja desaparegut. Són construccions senzilles pensades per a un ús concret i on la pedra és el material bàsic emprat. El nostre estudi fet entre l'agost del 2009 i el juliol del 2010 s'ha centrat en la vessant continental del Parc Natural dels Ports: Arnes, Horta de Sant Joan i Prat de Comte, una zona rica en construccions de pedra. Les construccions menors de pedra s'hi troben en gran nombre als tres municipis, amb una gran diversitat de tipologies i d'usos. S'hi tro-

ben tant construccions de pedra seca, com de pedra amb material d'unió (com argamassa), de pedra picada, i algunes combinades amb altres materials com teules, canyes, etc.

Part de les construccions estan relacionades amb una economia d'autosubsistència. Moltes famílies tenien «ingressos» complementaris a la pagesia mitjançant la feina al bosc, fabricació de carboneres, forns de quitrà, o l'elaboració de gel, la caça, etc., activitats que solien comportar l'aixecament de construccions efímeres o permanents, de les quals encara en queden restes en els camps, i esdevenen el testimoni d'una adaptació al medi i d'unes necessitats determinades. El tipus de pedra varia d'unes partides a altres: s'hi tro-

ben pedra de riu, pedra arenosa, pedra calcària, pedra tosca, pedra de tello i pedra d'esmolador, entre d'altres.

Construccions menors d'arquitectura rural

El nostre inventari ha estat ben obert a la diversitat de construccions menors d'arquitectura rural, i no centrat únicament com han fet altres inventaris en les construccions de pedra seca. Les construccions inventariades han estat les més significa-

Fotografia de principis del segle xx: es pot observar el poble d'Horta de Sant Joan, amb un camp de vinya i un marge. Actualment és el mateix paisatge. FONS DEL CENTRE DE DOCUMENTACIÓ DE L'ECOMUSEU DELS PORTS. ARXIU BASTARDES

tives i d'especial interès. Hem pogut constatar la gran diversitat de tipologies i usos de les construccions que hi ha. Construccions de pedra sempre lligades a l'explotació agrícola i ramadera, però també relacionades amb altres pràctiques com actualment el turisme o el lleure. L'aprofitament de l'aigua és un aspecte molt interessant en què ens hauria agradat aprofundir més, en especial en les construccions que hi estan relacionades: sínies, sèquies, pous, cisternes, mines, aubellons, etc. A Horta de Sant Joan hi ha la ruta de les fonts, un itinerari senyalitzat que recorre les fonts més importants properes al poble com la font Major, el safareig de la Vila, la font de la Pocurulla, la font del Llop i la font de la Vena. I a Arnes hi trobem un itinerari circular de 2,4 km, que visita l'entorn de Santa Madrona, amb els seus horts i fonts, l'assut de la Palanca, el safareig, els horts dels Calciners i el Povet de la Neu. El resultat final de l'inventari ha estat de 164 elements, entre els quals trobem:

■ 3 buidadors de raïm	■ 2 forn de calç
■ 5 aubellons	■ 8 pous
■ 16 basses	■ 13 fonts
■ 2 cabanes	■ 10 sínies
■ 2 casetes	■ 1 assut
■ 1 caldero de pedra	■ 2 sortidors d'aigua
■ 2 piques	■ 1 assut
■ 1 salera	■ 3 cisternes
■ 1 pedrís	■ 4 abeuradors
■ 1 pou de gel	■ 4 sèquies
■ 1 corral	■ 1 peu de creu
■ 1 bauma	■ 1 piló
■ 1 baixador	■ 3 refugis
■ 2 eres	■ 1 capella
■ 3 safareigs	■ 2 coves
■ 2 teuleries	■ 39 marges
■ 4 parets	■ 7 escaletes
■ 1 dipòsit	■ 2 ponts
■ 1 forn de guix	■ 1 molí

L'estat de conservació de les construccions està lligat a si encara són utilitzades o no. La majoria de les que estan

en desús estan en un estat dolent de conservació, ja que no se'n fa cap actuació de manteniment. Les que encara s'utilitzen, tot i que el seu ús sigui diferent del que tenien d'inici, tenen, en la seva majoria un estat de conservació bo i regular. L'estat de conservació de totes les construccions inventariades és el següent: en 50 és bo; en 49, dolent i en 65, regular de manera que caldria alguna actuació.

Quant als margeners, Salvador Carbó explica que a Horta de Sant Joan sols hi ha un home que s'havia dedicat a treballar la pedra. El que també era un bon margener era el Calderera de Bot que tenia fama i treballava per la zona. Als tres municipis ens han explicat que encara queden pagesos que fan portells (arreglen les caigudes de trossos de marges), però ho solen fer en les seves finques i no van a jornal pels altres. A Arnes, vam poder entrevistar Francisco Povill, que havia treballat d'aprenent amb un margener, i després s'hi va dedicar uns anys. Ara que està jubilat, fa algun marge per distracció «ara ho faig de *capritxo* meu, m'agrada encara fer marges, i me'ls miro els que he fet. És tenir molta paciència». Ell sols havia conegut 3 o 4 persones del poble que treballaven la pedra, tots eren pagesos i no hi treballaven seguit. El Don, un dels grans propietaris d'Arnes, portava grups d'homes de fora a treballar a les seves finques, i els feia fer també marges.

Domingo Cortés, d'Arnes, comenta que les eines per treballar la pedra eren el martell (per tallar la pedra, per partir-la), el cordill i l'escarpra. També es tiraven barrinades per trencar la pedra. Francisco Povill, d'Arnes, utilitzava un martell per treure la punta de la pedra i un cordill per fer el marge recte. Acostumaven a treballar dos o tres homes. Va explicar com la pedra de riu, els còdols, és la més difícil de treballar, perquè rellisca molt. El Sr. Povill explicava com feien barricades, explosions, per

■ Bassa de pedra que rep l'aigua de la font dels Safareget. Horts de la Torre Galindo. Horta de Sant Joan (08/09/2011).

GEMMA ALDEA

■ Teuleria de l'oncle Pep, al camí del Mas d'en Pau (05/11/2009). GEMMA ALDEA

■ Pedra preparada per coure el caldero del tocino al Mas de Malarama, Horta de Sant Joan (15/07/2010). ROSA CANELA

■ Sínia pou de Santa Madrona, Arnes (02/12/2009). GEMMA ALDEA

■ Forn de guix, coll d'en Guixar, a Prat de Comte (13/07/2010). R. CANELA

trencar pedra. Feien un forat a la pedra natural, hi posaven un cartutx o dos de dinamita, un pistó i feien l'explosió, «amb la barrina enclavant i feies el forat, després posaves el *cartutxo* i volava allò. Després amb el mall a trencar en la *medida* per posar al marge». El mall és una peça de ferro que has d'agafar amb les dues mans per trencar la pedra, «i a vegades es trencava per on volia ella no per on volies tu».

La data de les construccions i l'autoria és del tot difícil de saber; són construccions anònimes en la seva quasi totalitat, i es desconeix la data en què van ser fetes, tot i que en algunes hi pot haver alguna aproximació molt imprecisa. Els noms de les construccions és un aspecte al qual donem molta importància, ja que els noms revelen informació valuosa dels propietaris, de la història de la construcció, de la ubicació, etc. El nom popular és aquell amb què es coneix entre la gent. És informal i no té relació necessàriament amb propietaris ni arrendataris actuals. Una part de les construccions inventariades es coneixen amb noms diferents (noms antics i altres noms més recents), sobretot fonts i altres elements d'ús compartit pels veïns. Domingo Cortés feia esment al fet que ara es canvien més els noms de les fonts i de coses del poble, posa l'exemple d'Arnes, on de la font del Claret ara

■ Senyalització de la Ruta de les Fonts d'Horta de Sant Joan (12/07/2010).

ROSA CANELA

en diuen la font del Gota a Gota. I de la font del Barranquet de la Maria, ara alguns en diuen de l'Avellano, perquè hi va sortir un avellaner gran.

En el treball de camp, vam optar per anar, sempre que va ser possible, acompanyats de veïns dels tres pobles, persones que coneixien les partides i camins, i que ens van facilitar la feina i ens van permetre avançar més ràpidament, alhora que *in situ* ens donaven molta informació sobre l'element. Cal destacar que la zona a catalogar no té la dificultat d'accés que tenen els Ports. Hem trobat zones a les quals es podia

arribar fàcilment per camins, i d'altres, sobretot a Prat de Comte que, tot i anar amb vehicle tot terreny, l'accés era molt complicat. Trobem zones d'antic conreu que ara són ermes, camins que s'han perdut, i on es fa difícil perdre's o no trobar l'element que es busca. Aquí han estat clau els nostres acompanyants. S'han fet un total d'onze entrevistes, amb setze informants, tot ells homes, dels tres municipis. Tots ells coneixen bé el seu terme, tenen localitzades moltes de les construccions, i alguns d'ells encara recorden l'ús que se'n feia.

Destaquem la importància de conèixer les construccions existents, els tipus, característiques, etc. L'inventari hauria de permetre dissenyar accions de conservació, de difusió i de protecció, partint de la informació sobre el que hi ha, l'estat en què es troba, l'interès, la singularitat, l'accés, etc. Amb aquest inventari, juntament amb el que també s'està fent al Parc Natural dels Ports (amb un mateix model de fitxa), permetrà establir comparacions entre les construccions menors de la zona muntanyosa dels Ports i la zona de les parts baixes i conreades. Intuïm diferències importants i remarcables ja que les necessitats eren diferents, i les construccions de pedra obeeixen sempre a la necessitat d'ordenar, facilitar i humanitzar l'entorn.

Paisatge en constant transformació

El paisatge actual dels municipis d'Arnes, Horta de Sant Joan i Prat de Compte és un paisatge viu i canviant, en constant transformació, i les construccions de pedra en són part, unes construccions que en alguns casos han perdut el seu ús, però que són el llegat i un testimoni que ens ajuda a conèixer i a interpretar com es vivia i treballava anys enrere i com l'home es relacionava amb el seu entorn. Les construccions de pedra seca, en els darrers anys, han estat en certa manera sacralitzades, han passat a ser la màxima expressió de la bellesa i l'enginy de l'arquitectura rural així com l'objectiu de molts inventaris d'arquitectura popular, però creiem que qualsevol inventari d'arquitectura popular ha d'anar més enllà de la pedra seca i incloure el que en algun cas s'ha considerat *les altres construccions*. Hem de tenir una mirada més ampla que vagi cap a tot el paisatge rural, una nova mirada que va més enllà.

Les paraules que Rafel López-Monné escriu en relació amb la pedra en sec les podem ampliar cap a totes les construccions rurals, cap al que ens

comuniquen i cap al motiu pel qual ens interessen. «Fa encara poc temps que s'ha iniciat el procés de "mirar" la pedra seca més enllà dels seus valors estrictament utilitaris. És tot just ara, que es comença a fer evident la dimensió patrimonial d'aquestes humils construccions. És interessant recordar aquella definició tan simple i entenedora que defineix patrimoni com "allò que val més pel que representa que pel que és". I doncs, què representa per a les societats del segle XXI la pedra seca? Quins valors culturals i estètics han adquirit tant la tècnica com les seves realitzacions? Amb quins ulls es mira avui dia la pedra seca?» (AA. DD., 2007, p. 51). El paisatge, com afirma Fernando Biarge, pot entendre's com a percepció estètica i com a organització de l'espai, un univers on mirar, veure i interpretar. La recerca ens ha generat reflexions, dubtes i debats sobre el caràcter patrimonial del paisatge i dels elements de pedra com a part d'aquest paisatge, i sobre la simbiosi entre home i natura. Què cal protegir? Nosaltres posem per davant d'aquesta pregunta, una altra: què cal conèixer? I creiem que cal conèixer tot el que hi ha, el coneixement ja és una

manera de protegir, de salvaguardar i revalorar. Conèixer ens permet detectar necessitats (de conservació...) i alhora potencialitats (creació d'itineraris, de tallers...).

Les transformacions socials i tecnològiques en les últimes dècades han deixat en desús moltes construccions, i han quedat oblidades, molt sovint tapades per la vegetació. L'incendi d'Horta de Sant Joan, de l'estiu del 2009, va deixar al descobert una zona on també s'hi troben nombrosos elements de pedra, i alguns que eren desconeguts per la majoria. Quan es construïa amb pedra tenia preferència el sentit pràctic i funcional de la construcció; el concepte artístic i estètic no hi era present, o en tot cas hi era poc present. El tipus de conreu també marcava les construccions: amb el cereal proliferaven les eres, mentre que amb la vinya, els buidadors de ram, les tines, etc.

Hem comprovat la importància de contextualitzar i documentar els elements catalogats, de conèixer el record i l'empremta que han deixat, sigui en la memòria dels veïns, pagesos, propietaris..., o en escrits de persones que ja no hi són. En aquest sentit són importants les entrevistes i el buidatge bibliogràfic. Unir a la pedra el record. Si no és esperar gaire, volem que l'estudi i l'inventari siguin un pas important per donar més valor a aquestes construccions. Conèixer, valorar i protegir aquests elements és l'objectiu que ens mou. I no és un objectiu fàcil.

L'inventari no queda tancat, volem que continuï i, en la mesura que sigui possible, s'ampliï amb fitxes de nous elements i amb dades complementàries dels que ja han quedat catalogats. La riquesa del patrimoni estudiat és molta, pel seu valor cultural i paisatgístic, però també natural i històric. Aquestes pedres i aquestes construccions, com deia Antoni Rovira i Virgili «mereixen respecte i afecte». ■

Fotografia del safareig desaparegut d'Horta de Sant Joan: s'hi poden veure les dones rentant. FONTS DEL CENTRE DE DOCUMENTACIÓ DE L'ECOMUSEU DELS PORTS.